Beschrijving van de bouwblokken tussen de Tugelaweg, Maritz-, Retief- en Cilliersstraat
Datum: 15 mei 2025 (aangepast op 30 september 2025 nav zienswijze)
Bezoekdatum: 7 mei 2025
Auteurs: Agnes Hemmes, Coert Krabbe, David Derksen (beeldredactie)

Architect: J.H.W. Leliman / Barend van den Nieuwen Amstel
Ontwerp: 1916 (blok 1 tm3), 1919 (blok 4), 1921 (blok 5) / 1947
Bouw: 1917-1924 / 1947-1951

Opmerkingen
Deze beschrijving is door Monumenten en Archeologie (MenA) gemaakt op verzoek van stadsdeel Oost om de aanwezige monumentwaarden te inventariseren. Dit naar aanleiding van een spoedaanvraag ingediend door de Erfgoedvereniging Heemschut en het Cuypersgenootschap (d.d. 15 april 2025) om de aanwijzingsprocedure voor deze blokken te starten.
De aanvraag heeft betrekking op de woonblokken 1, 2 en 5 gesitueerd tussen de Tugelaweg, Maritz-, Retief- en Cilliersstraat. De blokken 3 en 4 zijn 2014 / 2015 gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Blok 5 is in 2018 / 2019 gerenoveerd. De renovatie van blok 2 is bijna gereed. Alle vijf blokken zijn in eigendom van woningbouwvereniging Ymere. Aanleiding voor de aanvraag van de erfgoedverenigingen is het voornemen van Ymere om (een deel?) van de woningen van blok 1 te slopen en te vervangen door nieuwbouw in plaats van deze te renoveren.
Blok 1 en 5 zijn op de ordekaart Gordel 1920-1940 aangemerkt als orde 3, blok 2 heeft een orde 2-waardering.

NB Blok 1 is slechts gedeeltelijk aangewezen als gemeentelijk monument, namelijk alleen de woningen aan de Maritzstraat 1 tot en met 47 (kadastrale objecten ASD19 W 03004 G 0000, ASD19 W 03015 G 0000, ASD19 W 03014 G 0000 en ASD19 W 03013 G 0000). Blok 2 en 5 zijn geheel aangewezen. (Zie ook de vastgestelde contouren).

Stedenbouwkundige context
Situering
Het complex is gesitueerd in de Transvaalbuurt en vormt de afsluitende noordelijke randbebouwing die tegen het tracé van de spoorlijn is aangebouwd. Tussen de blokken en het spoor bevindt zich een brede groenstrook. Van west naar oost zijn de blokken van oudsher oplopend genummerd van 1 tot met 5. Het gaat om vijf gesloten bouwblokken: vier woonvleugels rondom een afgesloten binnenterrein. De blokken variëren in omvang: blok 1, 3 en 4 hebben een min of meer vierkante opzet, terwijl blok 2 en 5 substantieel groter zijn en een rechthoekige basis hebben.

Plan Berlage voor de Transvaalbuurt
Het oorspronkelijke stedenbouwkundige plan voor de Transvaalbuurt was in 1903 – op voorspraak van Henri Polak – ontworpen door architect H.P. Berlage. In 1915 volgt een Herziening van de Rooilijnen van het plan. Aanvankelijk was voor dit onregelmatige gebied tussen de gebogen spoorbaan en de Ringvaart een vrij rigide stratenpatroon van elkaar kruisende langs- en dwarsstraten bedacht. Berlage werkte dit stapsgewijs

om tot het huidige stedenbouwkundige plan met diverse in grootte en vorm variërende pleinen, afgewisseld met schuin op elkaar aansluitende straten. De bebouwing van de Transvaalbuurt, welke was opgezet als echte arbeidersbuurt, markeert een keerpunt in de ontwikkeling van stedenbouw naar schaalvergroting.

De woonblokken van de Handwerkers Vriendenkring
Berlage stelde voor om langs de toen nog op maaiveld gelegen spoorlijn vier gesloten bouwblokken te realiseren, waarvan er één (blok 4) door de rooilijn van de Tugelaweg stak, zodat de openbare ruimte langs het spoor – van oorsprong al bedoeld als groen aangelegde zone – in twee meer besloten delen werd opgedeeld en de lange gevelwand tussen de Christiaan de Wetstraat en de Cilliersstraat gebroken zou worden. Op hoofdlijnen is het plan ook zo uitgevoerd. Voornaamste afwijking ten opzichte van het stratenplan van Berlage is dat ook blok 4 terug, in de rooilijn, kwam te liggen. De reden voor deze afwijkende uitvoering is niet bekend.
De aan de Handwerkers Vriendenkring (HWV) uitgegeven terreinen verschilden bewust in grootte. Van de zes dwarsstraten in de strook tussen de Tugelaweg en de Retiefstraat lopen er drie door. De Smitstraat werd niet doorgetrokken maar komt uit in het midden van blok 2, waar Leliman in dezelfde as een pleintje met een poort naar het binnenterrein creëerde. Dit motief van een pleintje met poortgebouw is ook aan de Tugelazijde te vinden.
Ter hoogte van de Maritzstraat die, in het verlengde van de Beukenweg, de entree tot de Transvaalbuurt vormt, verbreedde Berlage het straatprofiel ten behoeve van een plein met groen en bomen aan weerszijden van de weg. Als gevolg van het toegenomen autoverkeer heeft dit pleintje in de loop der tijd plaats gemaakt voor korte ventwegen met parkeerhavens. De teruggelegde rooilijn aan weerskanten van de Maritzstraat, met de Krugerhof aan de westzijde en blok 1 van Leliman aan de oostzijde, is echter nog altijd herkenbaar als nadrukkelijke verbijzondering van het stedenbouwkundig plan van Berlage.

Het ensemble van vijf blokken is gebouwd in de periode 1917-1924 in opdracht van de woningbouwvereniging Handwerkers Vriendenkring (HWV) naar ontwerp van architect J.H.W. Leliman. Leliman had rond 1914 in Amsterdam al enkele spraakmakende sociale-woningbouwplannen ontworpen voor de Indische Buurt en in Amsterdam-Noord die typologisch vernieuwend waren (maisonnettes op brede benedenwoningen) met ingenieuze plattegronden (volwaardige slaapverdiepingen in de kap) in een rationele architectonische vormgeving zoals ook zijn collega's Berlage, Van der Pek en Van Epen voorstonden.

Met een kleine wijziging van het stedenbouwkundig plan van Berlage ontwierpen HWV en Leliman in 1916 uiteindelijk vijf gesloten bouwblokken, alle bestaande uit vier bouwlagen met kap rondom gemeenschappelijke siertuinen, wat gold als nouveauté. In een aansprekend vogelvluchtperspectief dat door Leliman was gemaakt werden de plannen door ir. Keppler, directeur van de Woningdienst, aan de Schoonheidscommissie gepresenteerd. Datzelfde jaar nog werd een begin gemaakt met de uitwerking van de kleinere blokken 1 (tussen Maritzstraat en Spitskopstraat) en blok 3 (tussen Magersfontein- en Laing's Nekstraat). De schoonheidscommissie was bij de indiening van de bouwplannen voor deze eerste twee blokken niet tevreden: het eerder door getoonde vogelvluchtperspectief was overtuigender. Men vond de schuine hoeken in aansluiting op de togen van de winkelramen niet fraai en adviseerde dit anders op te lossen. Leliman nam het commentaar ter harte. Het in het daaropvolgende jaar ontworpen plan voor blok 2 (tussen de Spitskop- en Magersfonteinstraat) is gevarieerder ontworpen.
Blok 1 kwam in 1918 gereed, blok III in het daarop volgende jaar. Blok 2 volgde in 1920, evenals blok 4 aan de Retief-, Laing's Nek en Hertzogstraat. Het afsluitende blok 5, volgde pas in 1924. Ondanks de door Berlage voorgestelde doorbreking van de rooilijn werd er besloten om alle blokken aan de Tugelaweg doorlopend in één rooilijn te leggen. Na het overlijden van Leliman in 1921 werden de werkzaamheden overgenomen door het gerenommeerde bureau van A.J. van der Steur en G.H. Kleinhout. Vlak voor zijn dood had Leliman nog wel een nieuw, afwijkend, ontwerp van blok 5 kunnen leveren.

Gebouwtype en bouwgeschiedenis in hoofdlijnen

Gebouwtype

Complex van drie (van in oorsprong vijf) gesloten bouwblokken, bestaande uit overwegend vier bouwlagen met kap rondom gemeenschappelijke binnentuinen. Oorspronkelijk telde alle blokken vier bouwlagen (begane grond, drie verdiepingen en een zolder onder een zadeldak). Na de herstelwerkzaamheden in de periode 1947-1951 is er bij blok 1 en 2 differentiatie ontstaan in het aantal bouwlagen. De westvleugel (Maritzstraat) en het eerste deel van de noordelijke en zuidelijke vleugel (Tugelaweg en Retiefstraat) van blok I hebben nog de oorspronkelijke bouwhoogte van vier bouwlagen onder een omlopend zadeldak met de nok evenwijdig aan de voorgevel; het rechter (oostelijke) deel van de noord- en zuidvleugel telt echter drie lagen, terwijl de oostvleugel aan de Spitskopstraat slechts één laag onder een zadeldak omvat.
Bij blok 2 is de vleugel aan de Spitskopstraat en het eerste deel van de vleugel aan de Retiefstraat drie lagen hoog gebouwd. De rest van het blok telt de oorspronkelijke vier bouwlagen onder een omlopend zadeldak.
De oorspronkelijke opzet van blok 5, met vier bouwlagen onder een omlopend mansardedak met de nok evenwijdig aan de straat, is ongewijzigd.

Bouwgeschiedenis op hoofdlijnen

De in opdracht van HWV in 1917-1924 door Leliman ontworpen woonblokken telden bij oplevering circa 540 woningen, enkele winkels en winkelwoningen. Prominent in de gevels werden tegeltableaus met de letters 'HWV' aangebracht. In de westgevel van het eerste blok, aan de Maritzstraat, werd bij de eerste steenlegging een gedenksteen geplaatst. De woningen waren onder meer bestemd voor (her)huisvesting van een deel van de Joodse bevolking die na het besluit van de gemeente Amsterdam in 1911 tot sanering van de oude Jodenbuurt op Uilenburg en Marken noodgedwongen hun woonruimte moesten verlaten. Vanwege het hoge percentage Joodse inwoners (zoals goed zichtbaar op de beruchte 'Stippenkaart' uit 1941) werd de Transvaalbuurt in 1941 door de Duitse bezetter aangewezen als een zogenaamd 'concentratiegebied', waarheen joden uit andere buurten gedwongen werden te verhuizen. Na de laatste grote deportaties in 1943 kwam een groot deel van de woningen van de HWV leeg te staan. Als gevolg van de 'brandstoffennood' tijdens de hongerwinter van 1944-1945 vielen deze woningen vervolgens ten prooi aan houtroof: 165 van de in totaal 540 woningen en 3 winkels waren dusdanig 'geplunderd' dat zij nog tijdens de oorlogsjaren werden gesloopt.
Hoewel officieel geen Joodse instelling, werd de HWV in 1942 wel als zodanig beschouwd en door de bezetter verboden. Na de oorlog, in 1947 werd het complex overgedragen aan het Gemeentelijk Woningbedrijf (nu Ymere) en werd besloten tot herbouw van de 'gemeentewoningen'. Het ontwerp hiervoor werd geleverd door de architect Barend van den Nieuwen Amstel, in opdracht van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting. In het Stadsarchief zijn hierover diverse stukken terug te vinden, waaronder een uitgebreide correspondentie tussen gemeente en het rijk. In deze stukken wordt een uitgebreide toelichting gegeven op de herbouwplannen. De schaarste aan bouwmaterialen en de zeer hoge bouwkosten waren aanleiding om de bestaande oude funderingen te hergebruiken en de nieuwe woningen hierop te bouwen. Dit is klaarblijkelijk van invloed geweest op het aantal woonlagen*: 'Met het oog op het gebruik van de bestaande funderingen, en de constructies die thans moeten worden toegepast, is de nieuwbouw voor het grootste deel ontworpen in drie woonlagen, in plaats van vier.'* , aldus J.L. Flipse, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst in een brief aan de directeur van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting in Den Haag. Slechts in een enkel geval, als het een enkel perceel betrof, werd de oude bouwhoogte van vier lagen wel gehandhaafd.
Tegelijkertijd werd de herbouw aangegrepen om de kwaliteit van de woningen te verbeteren: veel van de gesloopte woningen waren minimalistisch (ten hoogste drie slaapkamers) en waren ontworpen zonder keuken (maar met een spoelhok). Deze voldeden niet meer aan de naoorlogse Bouwverordening. Er werden geheel nieuwe woningplattegronden ontworpen met een extra (vierde) slaapkamer en een keuken.
Een aantal bestaande woningen werd eveneens voorzien van een extra kamer (in de nieuwbouw) door in de scheidingsmuur tussen oud- en nieuwbouw een doorgang te maken.

Interessant is dat bij Blok 1 aanvankelijk vanwege de geringe diepte van het blok en de zeer ongunstige lichttoetreding door Stadsontwikkeling werd geadviseerd tot het opheffen van de Spitskopstraat en het samenvoegen van blok 1 en 2 tot één langer blok. Met het oog op het hergebruik van de bestaande funderingen werd hier echter van afgezien en werd besloten aan deze zijde van blok 1 lage bebouwing te ontwerpen. In totaal werden 90 van de 165 gesloopte woningen teruggebouwd. Een aantal bestaande woningen wordt eveneens uitgebreid met een extra kamer. De oorspronkelijke winkelruimten, waar voor de oorlog al geen behoefte meer aan was, werden vervangen door rijwielstallingen.
Gesteld kan worden dat de blokken met de grootste zorg hersteld zijn wat, gelet op de materiaalschaarste en de hoge bouwkosten, als een prestatie van formaat gezien mag worden. In vormgeving en materialisering van de herbouwde delen uit 1947-1951 is bewust aansluiting gezocht bij de bestaande bouw van Leliman. Afgezien van de sprongen in de bouwhoogten, is er nauwelijks onderscheid te maken tussen oud- en nieuwbouw. Pas bij nadere beschouwing valt op dat de herbouwde delen voorzien zijn van betonnen dorpels en doorzakkende, grotere ramen ter plaatse van het trappenhuis. Ook het bestaande kapprofiel werd aangehouden, hoewel daarbij wel werd opgemerkt *dat 'de bestaande kap n.l. aan den hoogen kant [was], waardoor de inhoud van de woningen ongunstig werd beïnvloed.'*

In de jaren 1980 zijn de blokken gerenoveerd door vernieuwing van de ontsluiting en opnieuw indelen van de woningen. Het vervangen van de houten kozijnen met kleine roedenverdeling door aluminium inhaakkozijnen betekende een verschraling van het architectonisch gevelbeeld.

In de eenentwintigste eeuw is door Ymere een start gemaakt met de vernieuwing van het gehele ensemble. Blok 5 is als eerste in 2018-2019 gerenoveerd door Van Schagen Architecten. Naast verduurzaming van de woningen was ook het herstel van het oorspronkelijke gevelbeeld daarbij het uitgangspunt. De aluminium vensters zijn vervangen door houten kozijnen en ramen waarbij de oorspronkelijke indeling en roedenverdeling is teruggebracht en de deuren zijn naar historisch model vernieuwd. Bovendien is de oorspronkelijke kleurstelling teruggebracht. Ook zijn de zolders bewoonbaar gemaakt. De bergingen die zich hier oorspronkelijk bevonden zijn verplaatst naar nieuwe uitbouwen aan de achterzijde, wat wel ten koste gegaan is van de kwaliteit van de binnentuin. De renovatie van blok 2, op vergelijkbare wijze, is recent voltooid. Blok 3 en 4 zijn in 2014-2015 gesloopt en vervangen door volledige nieuwbouw naar ontwerp van architectenbureau M3H.

Architectonische verschijningsvorm
Exterieur
De blokken kenmerken zich door een doelmatig, zonder opsmuk vormgeveven baksteenarchitectuur. De relatief gesloten gevels zijn symmetrich in opzet, de gevelindeling is een logisch gevolg van de verkaveling en de indeling (woning / trappenhuizen). Belangrijke kenmerken zijn het verzorgde metselwerk, de brede zoom siermetselwerk onder de daklijst, de uitstekende daklijsten en hoog opgaand pannendak met dakkapellen.
Hoewel de blokken op het eerste gezicht een grote eenheid tonen, zijn er onderling minime verschillen. Vergeleken met blok 1 is blok 2 iets rijker in opzet; de lange gevelwand wordt halverwege onderbroken door een terugliggend poortgebouw dat oorspronkelijk werd getooid met een klein torentje. Blok 5 onderscheidt zich nadrukkelijk door de aanwezigheid van erkers en sorteert al voor op de latere architectuur van Amsterdam Zuid en de Gordel 20-40.

Interieur
De woningen zelf zijn van binnen niet bekeken. Aan de hand van bouwtekeningen kan geconcludeerd worden dat de indeling van de woningen in de loop der tijd ingrijpend gewijzigd is, aangepast aan de veranderende eisen. Zo hadden de woningen aanvankelijk geen douche, en een groot aantal ook geen aparte keuken. De verwachting is dat, op enkele bouwmuren en de trappenhuizen na, van de oorspronkelijke woningplattegronden weinig tot niets bewaard zal zijn.

Cultuurhistorische context

Woningstichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring (HWV)

Het besluit van de gemeente Amsterdam in 1911 tot het saneren van de oude Amsterdamse Joodse buurt op Uilenburg en Marken was voor het bestuur van de Handwerkers Vriendenkring (HWV) in 1912 aanleiding tot oprichting van een eigen Bouwfonds met als doel vervangende sociale woningbouw te realiseren. De HWV werkte al vanaf 1869 voor de belangenbehartiging van arbeiders (veelal in de diamantindustrie) en kleine zelfstandigen (meest kooplui). De vereniging was politiek en religieus neutraal en zette zich in voor de emancipatie van haar voornamelijk Joods leden. In 1895 richtte zij een modern ziekenfonds 'Ziekenzorg' op, het eerste in Amsterdam. Ook zorgden zij voor een badhuis. Het verenigingsgebouw was gelegen aan de Nieuwe Achtergracht 140-144 en de Roetersstraat 170 (thans bioscoop Kriterion).

Het Bouwfonds kwam tot stand met steun van burgemeester Tellegen die de functie van commissaris zou bekleden. Het was echter vooral HWV-bestuurder Abraham de Mordechai Vaz Diaz die zich sterk maakte voor de nieuwbouwplannen aan de Tugelaweg, in de jaren twintig gevolgd door de woningbouw aan de Nieuwe Uilenburgerstraat (architect J.H. Mulder).

De keuze van HWV voor de Transvaalbuurt was niet toevallig. Om verschillende redenen was dit toen reeds een befaamde woonwijk in wording:

- het stedenbouwkundig ontwerp uit 1903 van H.P. Berlage (als ontwerper uitgekozen vooral op voorspraak Henri Polak, gemeenteraadslid en voorzitter van de diamantbewerkersbond ANDB);
- proefneming met karakteristieke (sociale) woningbouwcomplexen van de Algemene Woningbouw Vereniging (AWV), woningbouwvereniging Het Oosten, de Amsterdamsche Coöperatieve Onderwijzers-Bouwvereeniging (ACOB), Patrimonium en HWV die de overgang belichamen van de nog typische 19e-eeuwse architectuurkenmerken in het oostelijke deel, gerealiseerd door particuliere bouwondernemers, naar die van de Amsterdamse School of de gordel 20-40 in het westelijke deel, merendeels gebouwd door woningbouwverenigingen;
- de in meerderheid Joodse bewoning;
- en de overheersend politieke (socialistische) voorkeur van de bevolking die deels samenvalt met die typische constellatie van progressief Joods-Amsterdam: het is daarom niet toevallig dat politieke voormannen als Monne de Miranda, David Wijnkoop, korte of langere tijd in de Transvaalbuurt woonden evenals andere bekende Joodse Amsterdammers als Elie Smalhout, Jacques Presser en Ben Sajet.

Van de verschillende woningbouwprojecten die HWV zou neerzetten was het complex aan de Tugelaweg het eerste, grootste en meest spraakmakende project.

Joodse geschiedenis

Na de bouw van het woningcomplex verhuisden veel Joodse gezinnen uit de oude Joodse buurt naar de eerste drie nieuwe woningbouwblokken van HWV. Het realiseren van huisvesting voor de allerarmste arbeiders was geen sinecure voor woningbouwverenigingen. Het op grote schaal bouwen van klasse A woningen was in principe een niet gewenste ontwikkeling. Door HWV en Leliman werd besloten de drie toen gangbare huurklassen te mengen in, wellicht om sociale menging te stimuleren en gettovorming tegen te gaan. De woningen van klasse A en B waren eenvoudig qua indeling: naast twee tot drie slaapkamers was er, in plaats van een aparte keuken, een spoelhok met gootsteen; de keukenschouw werd verplaats naar de woonkamer ('woonkamer-keuken'). De woningen hadden geen balkon of veranda. Ondanks de minimalistische opzet van de woningen, was de huur (vastgesteld op fl 3,47) voor een deel van de bewoners nog steeds te hoog. Uiteindelijk stelde de gemeente zich financieel garant – wat uitzonderlijk was in die tijd – en sprong bij met een tegemoetkoming voor HWV om de exploitatie rond te krijgen.

Architect J.H.W. Leliman

De meeste Nederlanders kennen de architect J.H.W. (Willem) Leliman (1878-1921) zonder dat eigenlijk te beseffen: hij ontwierp de ANWB-paddenstoel. Omdat hij op 42-jarige leeftijd overleed bleef zijn oeuvre relatief bescheiden.
Zijn vader was J.H. (Jan) Leliman (1828-1910), een van de meest toonaangevende Nederlandse architecten in het derde kwart van de negentiende eeuw. Leliman jr. kreeg zijn opleiding aan de Polytechnische School in Delft (1895-1899). Al tijdens zijn studiejaren was Willem Leliman actief als publicist. Gedurende de rest van zijn loopbaan bleef hij lezingen geven en schreef hij veel artikelen. De meeste bekendheid geniet hij tegenwoordig vanwege zijn boeken. In 1916 verscheen Het moderne landhuis in Nederland (samen met K. Sluyterman). Twee jaar later publiceerde hij Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren. Beide uitgaven bevatten inleidingen waarin de recente ontwikkelingen worden geschetst, gevolgd door een uitgebreide selectie voorbeelden middels foto's en plattegronden van contemporaine gebouwen. Daarmee zijn deze uitgaven onmisbaar voor wie iets meer wil weten over de architectuur van deze woonhuistypen aan het begin van de twintigste eeuw. Verder actualiseerde hij in 1903 en in 1915-1918 het standaardwerk Geschiedenis der bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur van E. Gugel. Zo voegde hij nieuwe informatie en inzichten toe, waaronder een nieuw hoofdstuk over eigentijdse architectuur.
Minder bekend is dat Willem Leliman als architect een kwalitatief hoogstaand oeuvre heeft nagelaten. Hierin ligt het accent op de woningbouw, aanvankelijk vooral villa's, landhuizen en stadswoonhuizen, maar al spoedig vormen de woningcomplexen voor arbeiders een belangrijk onderdeel van zijn portefeuille. Leliman wordt gezien als een pionier op het gebied van de volkshuisvesting. In Amsterdam werden naar zijn ontwerp wooncomplexen in de Indische Buurt, in Amsterdam-Noord en de onderhavige blokken in de Transvaalbuurt gerealiseerd. Hij had een hekel aan woonkazernes, maar ook aan loze monumentaliteit en effectbejag. Hij nam het wooncomfort als uitgangspunt. Zijn plattegronden zijn praktisch van opzet en weldoordacht. Deze ontwerpopvatting had hij gemeen met architecten als J.E. van der Pek, J.C. van Epen en H.P. Berlage. Leliman beschouwde de woningbouw, aldus S. Versteeg, 'in de allereerste plaats (…) als een vraagstuk waarvan de oplossing der woonruimte primair was; de gevelarchitectuur kwam voor hem eerst in de tweede plaats. De zakelijke kant van zijn karakter kwam hierin tot uiting, zoodat hij nimmer het inwendige zijner arbeiderswoningen opofferde aan het uitwendige, de economische kant van het arbeiderswoningvraagstuk werd door hem niet uit het oog verloren'. Dit laat onverlet dat wel degelijk veel aandacht is besteed aan het exterieur. Dit blijkt uit de zorgvuldige detailleringen en de weloverwogen gevelcomposities. Kenmerkend voor Leliman is het gebruik van schoon metselwerk. Volgens Versteeg volgde hij, door zijn voorkeur voor wit voegwerk, de Hollandse bouwtraditie: 'Het witte voegwerk bleef hij behouden, de kleurige steen in zijn witte omranding gevoegd en in kruisverband gemetseld, bleef hij verkiezen boven de thans alom gebruikelijke manier van baksteenbewerking met open of grijskleurige voeg, ook hierin toonde Leliman een eigen karakter en liet hij zich niet door den geest van den tijd beïnvloeden' .
Vanwege zijn verdiensten op het gebied van volkshuisvesting benoemde de regering hem als lid van de Rijkswoningraad.

Conclusie / registeromschrijving
Cultuurhistorische waarden
Geconcludeerd kan worden dat de belangrijkste waarden van het ensemble van drie (oorspronkelijk vijf) door architect J.H.W. Leliman in opdracht van het Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring ontworpen bouwblokken (blok 1, 2 en 5) aan de Tugelaweg, gelegen zijn in de cultuurhistorie, en dan met name in de betekenis van de blokken voor de Joodse gemeenschap in Amsterdam.

De blokken zijn van *hoge cultuurhistorische waarde* vanwege de zichtbaarheid van de herstelde oorloggschade aan de woningen, aan de hand van de sprongen in bouwhoogte tussen de verschillende vleugels, met name bij blok 1 en 2 aan weerszijden van de Spitskopstraat. Aanleiding voor sloop en volledige herbouw van deze woningen in 1947-1951 was het illegaal verwijderen van het bouwhout uit de door gedeporteerde Joden verlaten woningen gedurende de hongerwinter van 1944-1945 waardoor de woningen onbewoonbaar werden en deels ingestort zijn.

In Amsterdam is dit, voor zover bekend, het enige voorbeeld waar deze geschiedenis nog zo goed afleesbaar is. De blokken vormen daarmee een belangrijke getuigenis van dit deel van de geschiedenis van de Joden in Amsterdam en de Joodse geschiedenis van de Transvaalbuurt in het bijzonder. Dit maakt de panden uniek *(zeldzaamheidswaarde).*
Daarbij moet worden opgemerkt dat de aanname dat de woningen na de oorlog slechts provisorisch hersteld zouden zijn onjuist is. De herbouw van de woningen (alleen de funderingen zijn hergebruikt) is met uiterst grote zorgvuldigheid ter hand genomen en werd bovendien aangegrepen om de noodzakelijke verbeteringen in woonkwaliteit door te voeren. Gelet op de naoorlogse materiaalschaarste en hoge bouwkosten is de zorgvuldige wijze waarop het herstel is uitgevoerd, waarbij de nieuwbouw nauwelijks van de oudbouw te onderscheiden is, een prestatie van formaat. Ook dit aspect draagt bij aan de *cultuurhistorische waarde* van de blokken.

Tot slot vormen de blokken een belangrijk complex binnen de Amsterdamse sociale woningbouw als vroeg (gesubsidieerd) voorbeeld van verenigingsbouw voor de laagstbetaalden. De Transvaalbuurt was opgezet als arbeidersbuurt waar diverse woningcorporaties wooncomplexen lieten bouwen. Patrimonium (protestants), Het Oosten (katholiek), HWV (voornamelijk Joods) en de Algemene Woningbouwvereniging (socialistisch) zorgden voor een weliswaar verzuilde maar ook gevarieerde woonwijk, mede doordat zij 'eigen' architecten in dienst namen. De woonblokken langs de Tugelaweg zijn daar nog altijd een integraal en herkenbaar onderdeel van.

Stedenbouwkundige waarden
De drie door architect J.H.W. (Willem) Leliman (1878-1921) in opdracht van het Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring ontworpen bouwblokken langs de Tugelaweg (blok 1, 2 en 5) zijn van *stedenbouwkundige waarde* als onderdeel van de Transvaalbuurt in het algemeen (vernieuwend stedenbouwkundig plan van H.P. Berlage) en als noordelijke randbebouwing van de buurt in het bijzonder. Gesitueerd langs het spoor vormen de blokken een zorgvuldig en evenwichtig ontworpen ensemble. Hoewel twee van de oorspronkelijk vijf blokken inmiddels gesloopt zijn, hebben de overige drie nog voldoende massa om als een ruimtelijk samenhangend geheel te worden beleefd.
Blok 1 speelt als kopbebouwing en als onderdeel van de ruimtelijke toegang tot de Transvaalbuurt een belangrijke beeldbepalende rol: terugliggend in de rooilijn markeert het blok, samen met het hierop reagerende blok uit 1930 aan de overzijde van de Maritzstraat (de Krugerhof), de ruimtelijke entree tot de buurt.

Architectonische waarden
Het complex neemt een belangrijke plaats in in het oeuvre van J.H.W. Leliman, pionier op het gebied van volkshuisvesting, en vormt een representatief voorbeeld van zijn rationele architectuuropvattingen (vergelijkbaar met die van Berlage, Van der Pek en Van Epen). De blokken zijn van *architectonische waarde* vanwege hun sobere, maar zorgvuldige vormgeving, subtiele detailleringen (siermetselwerk).
Doordat de blokken in verschillende fasen ontworpen zijn, is in de architectuur een ontwikkeling waar te nemen: het laatste blok 5, als enige voorzien van erkers, preludeert op de woningbouw in Amsterdam Zuid.
De recente en zorgvuldig uitgevoerde renovatie van blok 2 en 5 door Van Schagen Architecten draagt in belangrijke mate bij aan het herstel van het oorspronkelijke karakteristieke gevelbeeld van de blokken.
De *architectonische waarden* van de woningplattegronden is, door de vele wijzigingen die deze in de loop hebben ondergaan, beperkt.

Bronnen en literatuur
Gemeente Amsterdam, Archief Bouw- en Woningtoezicht (Stadsdeel Oost)
Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank
Stadsarchief toegangsnummer 5293, Gemeentelijke Woningdienst inv.nr. 3531, 3532 en 3533
Het Nieuwe Instituut, archief J.H.W. Leliman (LELI bestek nr 148)

De Opmerker 53(1918)23, pp. 179-180
Gemeentebladen 1915-1921

J. Schilt, *Woningbouwblokken Handwerkers Vriendenkring, architect J.H.W. Leliman,* Rapport Bureau Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2008
A. Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein*, Baarn 1984
Heijdra, T., *Transvaalbuurt: een geschiedenis vol idealen*, Amsterdam 1997
Haaren, M. van, e.a. (red), *Atlas van de 19de-eeuwse ring*, Amsterdam 2004
Meijer, R. (eindred), *Atlas Gordel 20-40*, Amsterdam 2000
Casciato, M., *De Amsterdamse School*, Rotterdam 1991
Stissi, V., *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007
E. Prook en D. Segaar, *J.H.W. Leliman (1878-1921). Architect en publicist*, Rotterdam 1997
G. Versteeg, *'J.H.W. Leliman'*, in: Klei. Orgaan der Vereeniging van Nederlandsche Baksteenfabrikanten 13 (1921), 133-137

https://m3h.nl/project/tugelawegblokken-amsterdam/
https://www.vanschagenarchitecten.nl/portfolio/tugelaweg/

Beeldmateriaal

Situering van de blokken. Blok 1 kwam in 1918 gereed, blok 3 in het daarop volgende jaar. Blok 2 volgde in 1920, evenals blok 4. Blok 5 volgde pas in 1924. De blokken 3 en 4 maakten omstreeks 1915 plaats voor nieuwbouw naar ontwerp van M3H Architecten (data.amsterdam.nl)

Luchtopname van blok 1 en 2 van juli 2023 (Kavel10)

Blokken 2 t/m 5, noordgevel aan de Tugelaweg, z.j. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO002642)

Blok 1, westgevel aan de Maritzstraat, z.j. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO002594)

Blok 1, zuidgevel aan de Retiefstraat en oostgevel aan de Spitskopstraat. Van Blok 2 zijn de funderingsmuren zichtbaar (foto is gedateerd in mei 1922, maar blok 2 werd reeds voltooid in 1920) (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO002616)

Uitsnede van de bovenstaande foto

Blok 5, zuidgevel aan de Retiefstraat, z.j. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO002610)

Blok 5, noordgevel aan de Tugelaweg, z.j. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO002633)

Blok 2, binnenterrein, de zuidgevel met balkons van de woningen aan de Tugelaweg, z.j. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO015211)

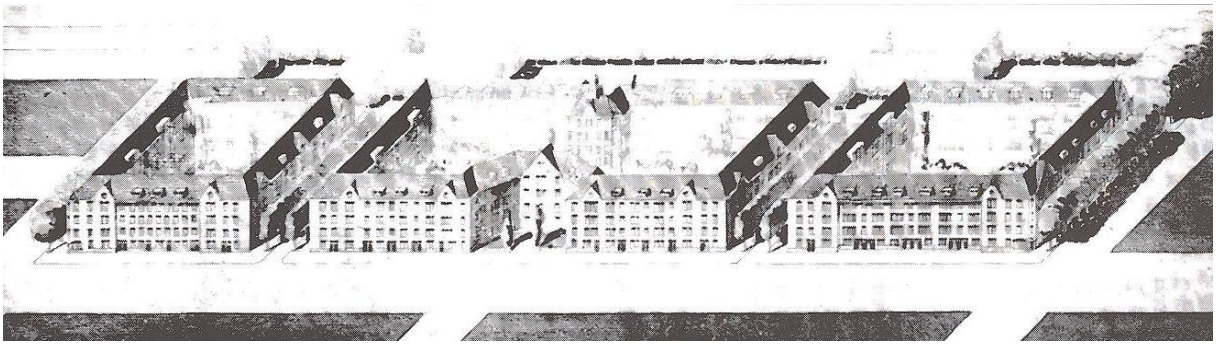

Vogelvluchtperspectief van J.H.W. Leliman, 1915

De overzichtskaart (uitsnede en geheel) uit 1941 met aanduiding van de Joodse inwoners. Iedere stip staat voor tien personen (NIOD)

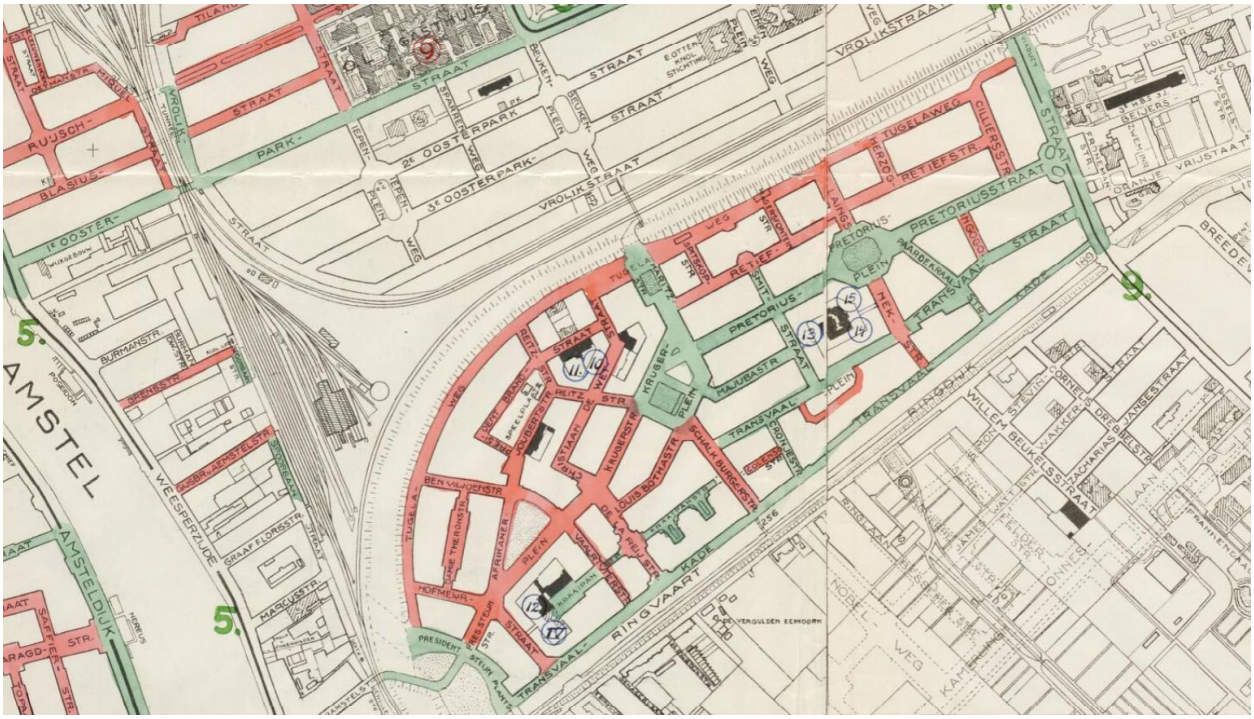

Uitsnede van een kaart uit 1942 met aanduiding van straten die 'overwegend Joods' (rood) en 'overwegend niet-Joods' (groen) waren (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. Boooooo28941)

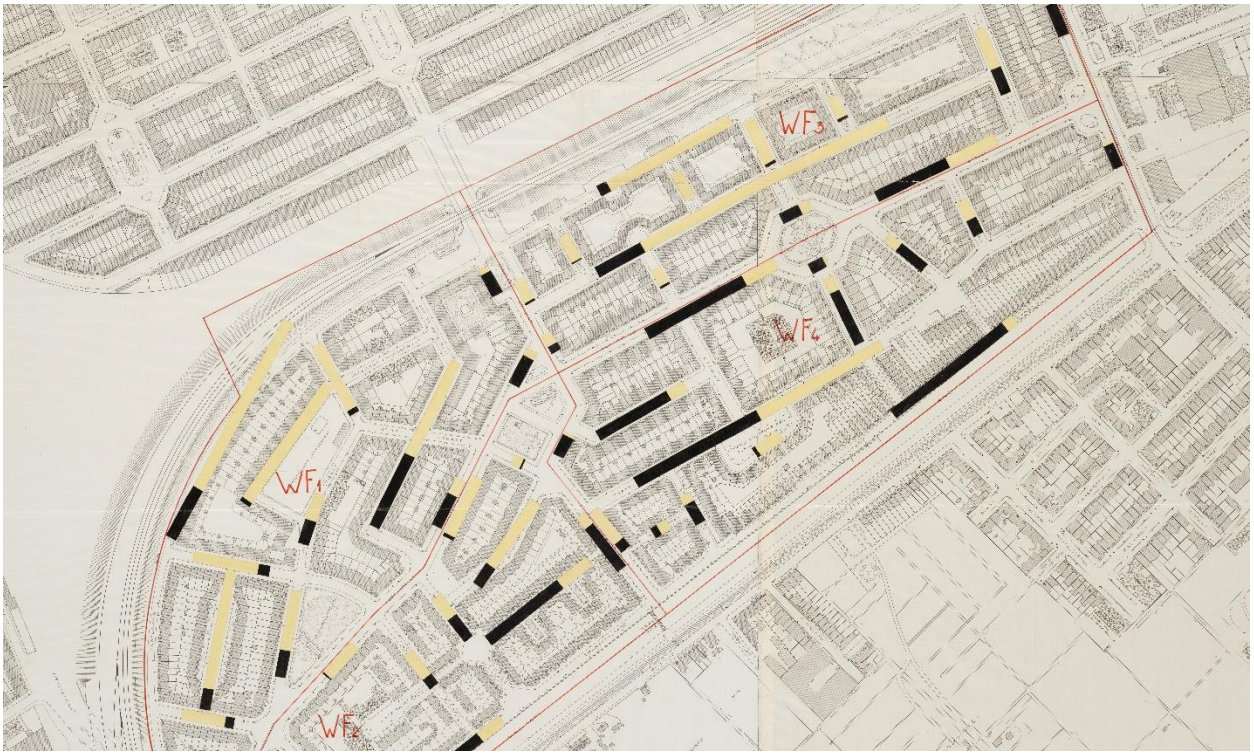

Uitsnede van een kaart uit 1942 waarop het aantal Joodse bewoners (licht geel) afgezet worden tegen niet-Joodse bewoners (zwart). Deze kaart laat duidelijk zien dat de dwarsstraten tussen de bouwblokken 1 t/m 5 (Spitskopstraat, Magersfonteinstraat, Laing's Nekstraat en Herzogstraat) hoofdzakelijk door joden bewoond werden (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. Boooooo28933)

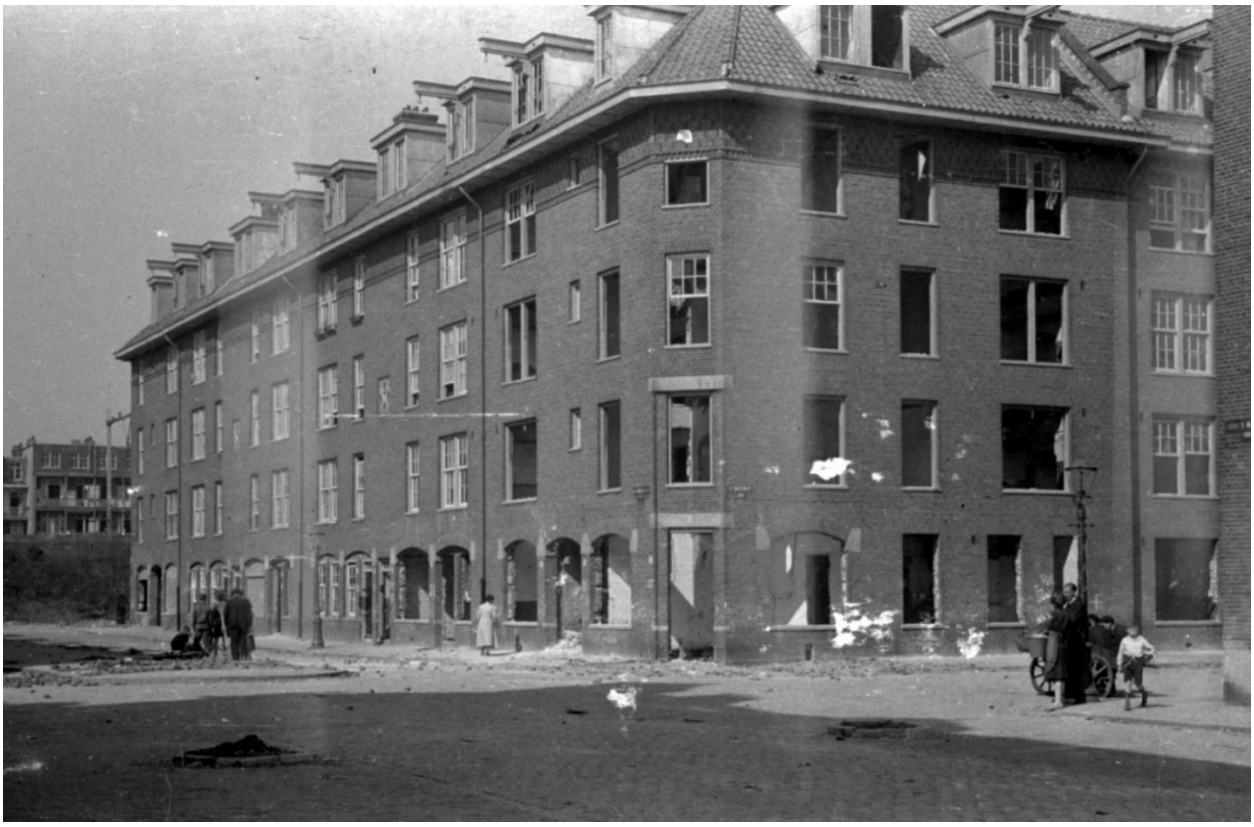

Blok 4, de westgevel aan de Laing's Nekstraat, zuidgevel aan de Retiefstraat, ca. 1945 (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. HOFM0100877000001)

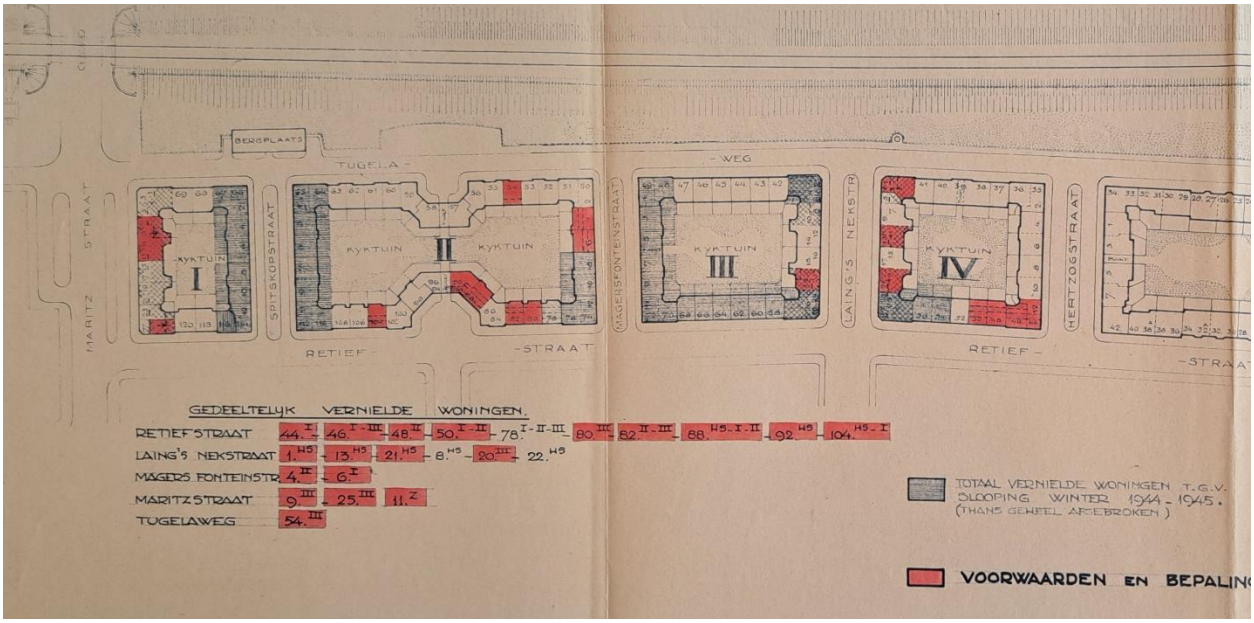

Uitsnede van een overzichtskaart van de woningen die in de Hongerwinter van 1944 op 1945 vernield zijn. De totaal vernielde woningen zijn grijs gemarkeerd, de gedeeltelijk vernielde woningen rood (Stadsarchief Amsterdam, toeg.nr. 5293, inv.nr. 3531)

Blok 2, westgevel aan de Spitskopstraat, na de herbouw, juni 1950 (HVVA00226000027)

Blok 1, zuidgevel aan de Retiefstraat, oostgevel aan de Spitskopstraat, na de herbouw, juli 1951. Ter hoogte van de witte pijlen is de aansluiting van oud- en nieuwbouw. (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, inv.nr. 5293FO004246)

Blok 1, westgevel aan Maritzstraat na renovatie in de jaren 1980 (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, 5293FO017157)

Blok 1, noordgevel aan de Tugelaweg, westgevel aan de Maritzstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, westgevel aan de Maritzstraat, herdenkingsplaquette (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, westgevel aan de Maritzstraat, siermetselwerk (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, oostgevel aan de Spitskopstraat, noordgevel aan de Tugelaweg (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, oostgevel aan de Spitskopstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, westgevel aan de Maritzstraat, entree 41-47 (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1, noordgevel aan de Tugelaweg, entree 63 (Monumenten en Archeologie, 2025)

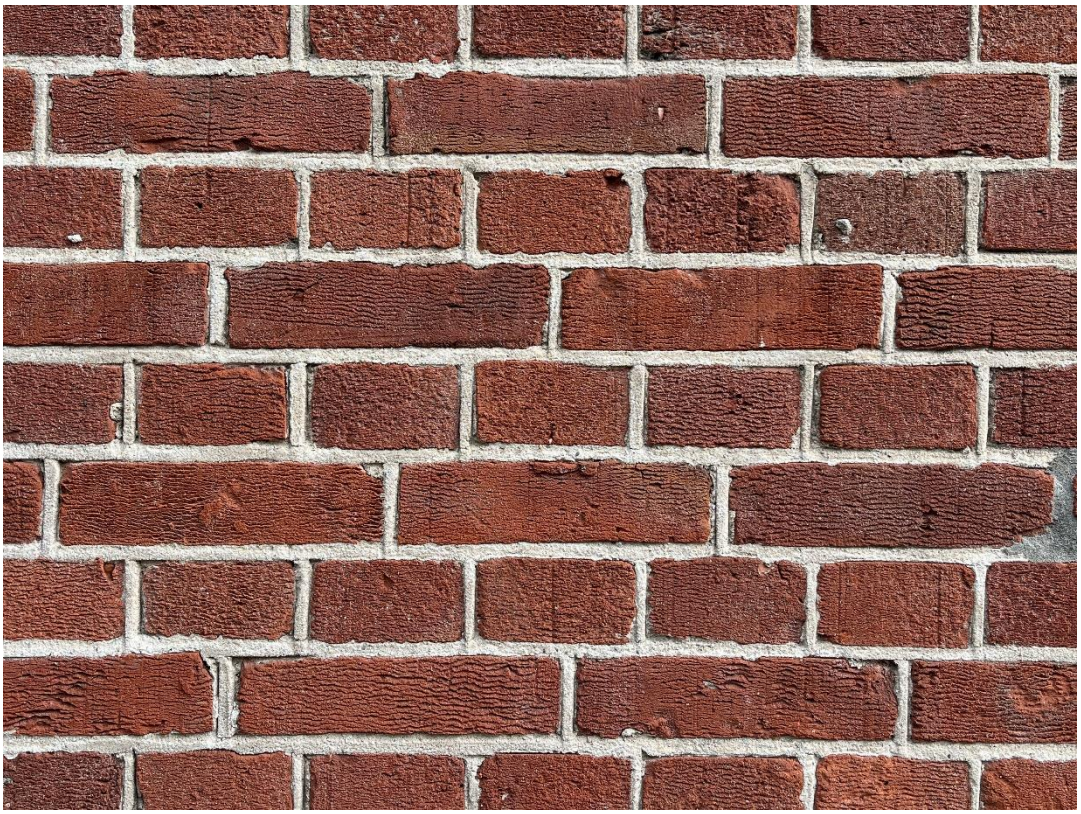

Blok 1, noordgevel aan de Tugelaweg, oud metselwerk (Monumenten en Archeologie, 2025)

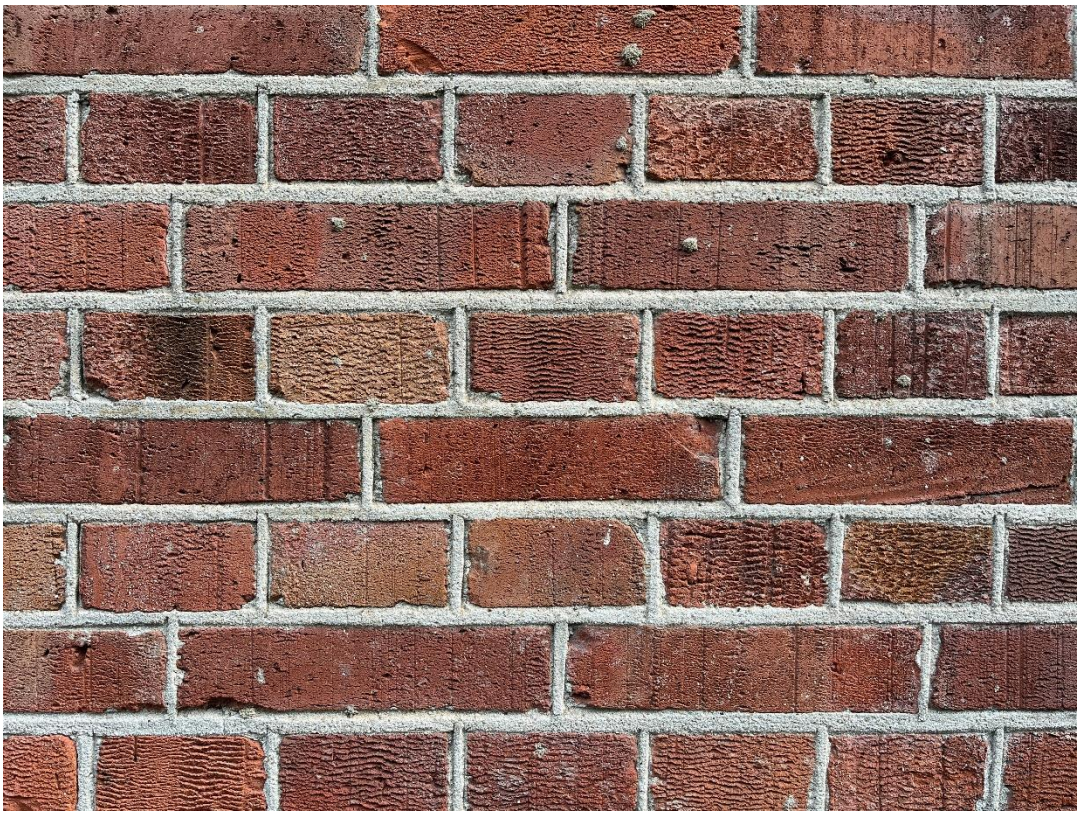

Blok 1, noordgevel aan de Tugelaweg, nieuw metselwerk (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 1 en 2, gevels aan de Spitskopstraat gezien vanaf de Tugelaweg (Monumenten en Archeologie, 2025)

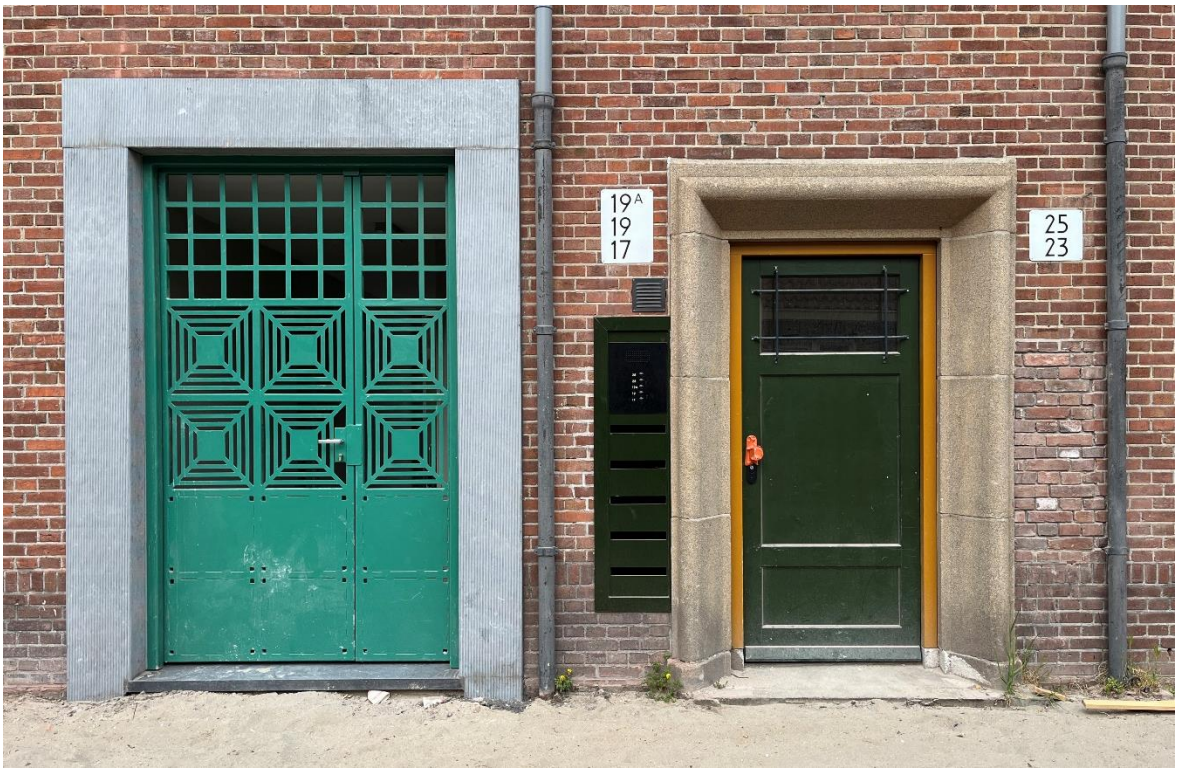

Blok 2, westgevel aan de Spitskopstraat (uit 1947-1951), links de nieuwe ingang naar het binnenterrein (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 2, westgevel aan de Spitskopstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 2, westgevel aan de Spitskopstraat, zuidgevel aan de Retiefstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 2, zuidgevel aan de Retiefstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 2, zuidgevel aan de Retiefstraat, oostgevel aan de Magersfonteinstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 3, westgevel aan de Magersfonteinstraat, zuidgevel aan de Retiefstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 4, westgevel aan de Laing's Nekstraat, zuidgevel aan de Retiefstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 5, westgevel aan de Herzogstraat, zuidgevel aan de Retiefstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)

Blok 5, noordgevel aan de Tugelaweg, westgevel aan de Herzogstraat (Monumenten en Archeologie, 2025)